

İSMÂİL el-EZHERÎ

(إسماعيل الأزهرى)

(1900-1969)

Sudan'ın
bağımsızlığını kazandıktan sonraki
ilk başbakanı.

30 Ekim 1900'de Omdurman'da doğdu. Câmîu'l-Ezher'de okuduğu ve ders verdiği için Ezherî lakabıyla anılan ve Mehdî hareketine karşı çıktığı için öldürülen Ahmed el-Ezherî büyük dedesi, Sudan müftüsü İsmâil Ahmed el-Ezherî de dedesidir. Hartum'da Gordon Memorial College'da öğrenim gördükten sonra barışısından dolayı Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'ne gönderilen öğrenciler arasında yer aldı, burayı bitirince mezun olduğu kolejde matematik öğretmenliği yaptı (1921-1946). Bu sırada siyasetle ilgilenerek milliyetçilik hareketlerine katıldı ve Hartum'da 1934-1937 yılları arasında yayımlanan, çok farklı görüşlerin yer aldığı *el-Fecr* dergisine yazılar yazdı.

İngilizler'in 1882'de Mısır'ı işgalinden sonra Sudan da fiilen onların hâkimiyeti altına girmiş ve 1900'den itibaren Mısır-İngiltere ortak idaresiyle yönetilmeye başlanmıştı. O yıllarda Sudan'da biri Mısır'la birleşerek, diğeri tek başına bağımsızlık kazanılmasını isteyen iki ayrı milliyetçilik hareketi vardı. İngilizler de ikinci hareketi destekleyerek, "Sudan Sudanlılar'ındır" sloganı altında Sudan milliyetçiliğini Mısır'a karşı kullanmak yoluna gitti.

Bu arada 1000 kadar yüksek öğrenim görmüş Sudanlı birleşerek 12 Şubat 1938'de Mu'temerü'l-harîcîn el-âm (Graduates' General Congress) adlı bir örgüt kurdu ve İsmâil el-Ezherî'yi başkan seçti. Önceleri sadece eğitim ve sosyal meselelere ağırlık veren bir kuruluş olarak tanınan örgüt 1940'lı yıllardan itibaren Sudan milliyetçiliğinin kalesi durumuna geldi; aynı zamanda o güne kadar kendini pek belli etmeyen örgüt içi fikir ayrılıkları da su yüzüne çıktı. Bazıları İngilizler'le anlaşarak adım adım gerçekleştirilecek bir bağımsızlık isterken İsmâil el-Ezherî'nin başında bulunduğu grup, İngiliz sömürge yönetiminin Sudan'daki varlığının hemen sona ermesi ve Mısır'la birleşmesi gerektiğini savundu. Örgüt 1943 yılında dağıldı. Bunun sonucunda farklı isimler altında yeni partiler kurulmaya başlandı. İsmâil el-Ezherî, Sudan'ın ilk partisi olan el-Eşikkâ'nın başkanlığına getirildi. Ezhe-

rî, 1948'de İngilizler'in gözetiminde yapılan kurucu meclis seçimlerini boykot etti ve bu sebeple iki yıl hapis yattı. 8 Ekim 1951'de Mısır, İngiltere ile yaptığı 1899 ve 1936 antlaşmalarını iptal etti ve Sudan için yeni bir anayasa hazırladı. Bu tek yanlı davranış İngiltere ve Sudan yönetimleri tarafından reddedilirken el-Eşikkâ diğer partilerin aksine yeni anayasayı benimsedi. Aynı yıl içerisinde el-Eşikkâ dağıldı ve Ezherî 1952'de onun yerine kurulan el-Hizbü'l-vatanî el-ittihâdî'nin başkanlığını üstlendi, bir süre de içişleri bakanlığına vekâlet etti.

23 Haziran 1952'de Mısır'da ed-Dubbâtü'l-ahrâr örgütünün yaptığı askerî darbe Sudan için bir dönüm noktası teşkil eder. 12 Şubat 1953'te Sıdkî-Bevin protokolü denilen bir antlaşmayla Sudan'a özerklik statüsü verildi; arkasından da bir İngiliz, bir Mısırlı, bir Amerikalı ve üç Sudanlı'dan oluşan bir seçim komisyonu kurularak aynı yıl içerisinde bütün tarafların katıldığı ilk seçimler yapıldı. Sudan'ın Mısır'la birleşmesini isteyen Ezherî'nin başkanlığındaki el-Hizbü'l-vatanî el-ittihâdî meclisteki doksan yedi sandalyenin ellisini alırken Sudan'ın tam bağımsızlığını savunan Hizbü'l-ümme yirmi üç sandalye kazandı. Ezherî meclis tarafından Ocak 1954'te Sudan'ın ilk başbakanı olarak seçildi.

Sudan ve Mısır'da gelişen bazı olaylar ve Cemal Abdünnâsır'ın darbesi, İsmâil el-Ezherî'nin o güne kadar savunduğu Sudan'ı Mısır'la birleştirme fikrini gerçekleştirme çalışmasına engel oldu. Ayrıca parti içi çekişmeler el-Hizbü'l-vatanî el-ittihâdî'nin ikiye bölünmesiyle sonuçlandı. İsmâil el-Ezherî, bir yandan parti meseleleriyle uğraşırken bir yandan da Sudan'ın statüsüyle ilgili çalışmaları sürdürüyordu. Ağustos 1955'te parlamento, İngiliz ve Mısır birliklerinin Sudan'dan çıkmasına ve ülkenin anayasal statüsünün belirlenmesi için referandum yapılmasına dair iki karar aldı. 8 Ekim 1955'te Hizbü'l-ümme, Ezherî'ye bir koalisyon hükümeti kurulmasını önerdiyse de Ezherî bunu reddetti; ancak 10 Kasım'da yapılan güven oylamasında Ezherî güven tazeleyemedi ve çekilmek zorunda kaldı. Yabancı birlikler kasım ayının ortalarında ülkeyi terk ettiler. 3 Aralık 1955'te muhafette bulunan Seyyid Abdurrahman ve Seyyid Ali, Ezherî'nin de katılacağı bir koalisyon hükümetinin kurulması konusunda anlaştilar. Bu arada ülkenin geleceğinin belirlenmesi için referandum yapılmasının zaman kaybına, çeşitli ayrılıklara

sebebiyet verebileceği düşünülerek bundan vazgeçildi ve 19 Aralık'ta millet meclisinde, 22 Aralık'ta senatoda bağımsızlığın ilânı yönünde karar alındı. 31 Aralık'ta parlamento tarafından İngiliz genel valisinin yerine beş kişilik bir yönetim konseyi (Meclisü's-siyâde) kuruldu ve 1 Ocak 1956 tarihinde İsmâil el-Ezherî ülkenin bağımsızlığını ilân etti; Mısır ve İngiltere de bu hızlı gelişmeleri mecburen kabul ettiler.

Bağımsızlığın ilânından bir müddet sonra Ezherî'nin başkanlığındaki koalisyon hükümeti dağılarak yerine Hizbü's-şâ'b ed-dîmukrâtî ile Hizbü'l-ümme'nin ortaklaşa kurdukları hükümet geçti. Ancak General İbrâhim Abbûd 1958'de yaptığı askerî darbeyle yönetime el koydu ve bütün siyasî partileri kapattı. Abbûd'un 1964 yılında halk ayaklanmasıyla iktidardan uzaklaştırılması üzerine siyasî partiler tekrar ortaya çıktı. İsmâil el-Ezherî, Hizbü'l-ümme ile koalisyon kurarak başbakan, 1965 yılında da Meclisü's-siyâde'nin başkanı oldu. Ezherî Aralık 1967'de, daha önce kendilerinden kopan Hizbü's-şâ'b ed-dîmukrâtî ile birleşerek Hizbü'l-ittihâdî ed-dîmukrâtî adı altında yeni bir parti kurdu. Ancak bu parti de 1968 yılında yapılan seçimlerde tek başına iktidara gelecek kadar oy alamadı ve yine Hizbü'l-ümme ile koalisyonla girmek zorunda kaldı. Ezherî, 25 Mayıs 1969 tarihinde Ca'fer Nümeyrî'nin yaptığı askerî darbeyle görevinden uzaklaştırılıp tutuklandı; kısa bir müddet sonra da hastalanarak hapisanede öldü (26 Ağustos 1969).

İsmâil el-Ezherî'nin Sudan'ın bağımsızlığını gerçekleştirmesinden başka önemli iki icraatı askerî ve sivil hizmetlere Sudanlılar'ı getirmesi ve Güney Sudan'ın ayrılmasını engellemesidir. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır-İngiliz hâkimiyeti altında bulunan Sudan'da bütün askerî ve sivil idarî kadrolar Mısırlılar veya İngilizler tarafından işgal edilmişti. Ezherî hükümeti Şubat 1954'te, 1953 özerklik antlaşmasına dayanarak bir Sudanlılaştırma komisyonu kurdu ve bu komisyon iki yılda işlevini tamamladı. Bu süre içerisinde bütün resmî görevlere Sudanlılar tayin edildi ve arkasından da İngiltere ve Mısır'dan ülkedeki birliklerini çekmeleri istendi. Ezherî hükümetleri zamanında karşılaşılan güçlüklerden biri de Güney Sudan meselesiydi. Buranın halkı, etnik açıdan ve dinî inançlar bakımından kuzeydeki müslüman halktan farklılık arz etmekteydi. Bir kısmı hristiyan, bir kıs-

mı pagan olan güney halkı İngilizler'in de etkisiyle kuzeye karşı düşmanlık duyguları besliyordu. Sudanlılaştırma politikasının Araplaştırma ve İslâmlaştırma'ya dönüştüğü gerekçesiyle Ağustos 1955'te Güney Sudan'daki askerî birlikler İngiliz memur ve misyonerlerinin desteğiyle isyan ettiler ve yüzlerce Kuzey Sudanlı'yı öldürdüler. Siyasî hayatı boyunca Sudan'ın birliğini korumaya çalışmış ve ayrılıkçı hareketlere tâviz vermemiş olan Ezherî, Mayıs 1965'te güney meselesi bir toplantıda ele alındığında müslüman-Arap kültürünün Sudan'ın birliğini sağlamada merkezî yeri teşkil ettiğini savunmuş ve toplantında Güney Sudan'ın ayrılmasına yönelik bir kararın çıkmasına engel olmuştur. Ancak bu mesele onun zamanında halledilemediği gibi daha sonra iş başına gelen hükümetler zamanında da çözümlenememiş ve önemli bir problem olarak kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

H. D. Nelson, *Area Handbook for the Democratic Republic of Sudan*, Washington 1978, s. 27-46; H. Shaked, *The Life of the Sudanese Mahdî*, New Brunswick 1978, s. 18-19; Newvâl Abdülazîz, *Dirâse havle sükûti hükûmeti'l-Ezherî 1956*, Kahire 1983; G. W. Warburg, *Egypt and the Sudan*, London 1985, s. 22-23, 225-226; P. M. Holt - M. W. Daly, *A History of the Sudan from the Coming of Islam to the Present Day*, London 1988, s. 145 vd., 161-164, 167-168, 171 vd., 181 vd., 189-191; C. Fluehr-Lobban v.dğr., *Historical Dictionary of the Sudan*, Metuchen-London 1992, s. 28; Ahmed Tarabîn, *Târîhu Mısr ve's-Sûdânî'l-hadîs ve'l-mu'âşır*, Beyrut 1415/1994, s. 387; Yûsuf eş-Şerîf, *es-Sûdân ve ehlû's-Sûdân*, [baskı yeri yok] 1996, s. 24-34; Zeki Buhayrâ, *el-Hareketü'd-dîmuqrâtiyye fi's-Sûdân (1943-1985)*, Kahire 1996, s. 107 vd., 114 vd., 119; "Azhari", *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, I, 549; "Azhari", *EBR*., I, 756; R. O. Collins, "Azhari, İsmâil", *Encyclopedia of the Modern Middle East*, London 1992, I, 270.

HİLAL GÖRGÜN

İSMÂİL FENNİ ERTUĞRUL

(1855-1946)

Felsefeci, yazar.

Bulgaristan'ın Tırnova kasabasında doğdu. Babası oranın mahallî idare memurlu üyelerinden Mahmud Bey'dir. Rüşdiyeyi bitirince bir süre medresede Arapça derslerine devam etti. Yazısı güzel olduğundan on altı yaşında iken vâridât mukayyitliğine tayin edildi. Bu sırada hem muhasebe öğrendi hem de müzik meşketi. Memleketinin Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine yirmi yaşında İstan-

bul'a göç etti. 1879'da Maliye Nezâreti'nde memuriyet görevi aldı. 1883'te Dîvân-ı Muhâsebât'a nakledildi; bu arada yeni açılan lisan mektebine gidip Fransızca bölümünden mezun oldu (1886). Ayrıca dört yıl kadar İngilizce dersleri alarak divan üyesi oldu, ardından Mâbeyn-i Hü-mâyün bütçesini hazırlayan komisyona alındı. Şirket-i Hayriyye'nin hesaplarını inceleyen komisyonda da görev yaptı. 1898'de Dahiliye Nezâreti'nde muhasebe müdürlüğüne getirildi. İsmail Fenni devlet hizmetinde dürüst, çalışkan ve titiz bir memur olarak tanındı. Başarılı çalışmalarından dolayı "rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvel" pâyesi, dördüncü dereceden Mecîdî ve üçüncü dereceden Osmanlı nişanı gibi nişanlarla ödüllendirildi. 1911 yılında emekli olduktan sonra daha önce başladığı eserleri tamamlamaya çalıştı ve bilhassa felsefî konularda araştırmalar yaptı.

Şiir ve müziğiyle de ilgilenen İsmail Fenni çeşitli gazeller yazdı. Tırnova'da Karaoğlan Dimitriof'tan kanun ve Pamukoğlu'ndan keman dersleri almıştı. İstanbul'a geldikten sonra da Kemânî Aleksan Ağa, Tanbûrî Ali Efendi, Hacı Fâik Bey ve bes tekâr Şevki Bey gibi müzik üstatlarının öğrencisi oldu. Güftelerinin çoğu kendisine ait olmak üzere 200'den fazla şarkı, ayrıca peşrev, semâi ve saz semâileri besteledi. Bu arada yürüyüş marşları da besteleyip bunlardan birkaçını 1924'te cumhurbaşkanlığına takdim etti. Beğenilen bu eserler askerî birliklerin bandolarına tavsiye edildi.

Münzevi, gösterişsiz bir hayat yaşayan İsmail Fenni 29 Ocak 1946'da İstanbul'da öldü ve Eyüpsultan Mezarlığı'na defnedildi. İsmail Fenni müzmin mide rahatsızlığı, ilk dönemlerde geçim sıkıntısı ve eser telifi gibi sebeplerle evlenememiştir. Mirasçısı bulunmadığından Çağaloğlu'ndaki evini, Büyükkada'daki köşkünü, nakdî servetiyle basılmamış eserlerini ve

bütün kitaplarının basım hakkını Dârüş-şafaka'ya bağışlamıştır. Basılı eserlerinin mevcut nüshalarını ise müftülöklere dağıtılmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı'na bırakmıştır. Öte yandan 9050 ciltten oluşan kütüphanesini Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne vermiştir.

İsmail Fenni'nin temel düşüncesi vahdet-i vücûdun benimsenmesi ve materyalizmin reddedilmesine dayanır. Ona göre varlık birdir, o da zorunlu, ezeli ve ebedî olan Allah'tır. Diğer varlıklar Allah'ın sıfatlarının görünüşünden ibarettir, geçici ve fânî olup bizâtihi mevcudiyetleri yoktur. Varlıklar bir aynada görünüp kaybolan sûretlerden ibarettir. İsmâil Fenni, ruhun olgunlaşmasının insan-ı kâmilde mümkün olacağına inandığı için kişiyi ruhen kemale erdirecek yol olarak vahdet-i vücûd görüşünü tercih etmiş, vahdet-i vücûd anlayışının kaynağı olarak Kur'an ve hadisi göstererek bunun Hint, İran ve Yunan menşeli olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Kur'an-ı Kerim'deki birçok âyeti (el-Bakara 2/186; Âl-i İmrân 3/6; en-Nisâ 4/108, 126; el-Enfâl 8/17; et-Tevbe 9/104; es-Secde 32/11; ez-Zümer 39/42; eş-Şûrâ 42/25; Muhammed 47/31; el-Feth 48/10; Kâf 50/16; er-Rahmân 55/1-2; el-Vâkıa 56/64, 68-69; el-Kiyâme 75/18) vahdet-i vücûda delil olarak getirmekle birlikte bunların doğrudan konuyla ilgili olmadığı görülmekte, ele aldığı hadislerin de ciddi tenkide ihtiyacı bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. VAHDET-i VÜCÛD). İsmail Fenni, tasavvuf ve vahdet-i vücûda ilgili görüşlerinde Tırnova Sibyan Mektebi'nde ders aldığı dönemin mutasavvıflarından Ahmed Amiş Efendi'den çok etkilenmiş ve daha sonra onun müridi olmuştur.

Vahdet-i vücûdun panteizmden ayrıldığı ısrarla belirten İsmail Fenni, çeşitli panteist görüşlerde ortaya çıkan Tanrı anlayışını reddederek tabiatın ve içindeki şeylerin Allah olamayacağını vurgular. Ona göre bütün evren ve ondaki her şey değişken ve geçici görünüşlerden ibarettir. Bunların hepsi kadîm, değişime uğramayan ve bâki olan Allah'ın kudret ve iradesiyle vücut bulur. Ayna, üzerindeki sûretlerin değişmesinden etkilenmediği gibi Allah da nesnelere değişmesinden etkilenmez. Nesnelere temel niteliği yokluk olduğundan onların oluşturduğu tabiata tanrılık izâfe edilemez. Bu bakımdan bütün âlemi Tanrı olarak kabul eden panteist görüşler temelden yanlıştır.

İsmail Fenni, maddeciliğe karşı ruhun maddeden bağımsız varlığını ve üstünlüğünü savunmuş, bu hususta ruhçu ve

İsmail
Fenni
Ertuğrul